УДК 81`27

М.В. Пименова

РУС, ИНГЛИЗ ҺӘМ ТӨРКИ *ДУША, SOUL* ҺӘМ *ҖАН* КОНЦЕПТЛАРЫНЫҢ МОТИВЛАШТЫРА ТОРГАН БИЛГЕЛӘРЕ

Цель исследования – определить набор мотивирующих признаков трёх концептов: *душа*, *soul* и *жан*. Для достижения цели было использовано 24 словаря. В итоге проведённого анализа этимологических, историко-этимологических и толковых словарей русского, английского и тюркских языков было выявлено по девять мотивирующих признаков у концептов *душа* и *soul*, одиннадцать мотивирующих признаков у концепта *жан*. Общей характеристикой мотивирующих признаков анализируемых концептов стала соотнесённость души в сравниваемых лингвокультурах со стихиями. Русская и тюркские языковые картины мира показали наличие сопоставимых мотивирующих признаков: у концепта *душа* – ‘дыхание’ и ‘ямочка над грудной клеткой’ и у концепта *жан* – ‘дышать’, ‘грудь’ (соответственно). Похожими у концептов *soul* и *жан* стали мотивирующие признаки ‘солнце’ и ‘гореть’.

Ключевые слова: концепт, структура концепта, мотивирующие признаки, языковая картина мира, лингвокультура, этимология.

The purpose of the study is to determine a set of motivating signs of three concepts: *душа* (soul), *soul* and *zhan* (soul). 24 dictionaries were used to achieve the goal. As a result of the analysis of the etymological, historical-etymological and explanatory dictionaries of the Russian, English and Turkic languages, nine motivating signs were identified for the concepts *душа* (soul), eleven motivating signs for the concept *zhan* (soul). The correlation of the soul in the compared linguocultures with the elements has become a common characteristic of the motivating signs of the analyzed concepts. The Russian and Turkic language pictures of the world showed the presence of comparable motivating signs: the concept of *душа* (soul) has ‘breath’ and ‘dimple above the chest’, and the concept of *zhan* has ‘breathe’, ‘breast’ (respectively). The motivating signs ‘sun’ and ‘burn’ have become similar in the concepts of *soul* and *zhan*.

Keywords: concept, concept structure, motivating signs, language picture of the world, linguaculture, etymology.

Эчке дөнья темасына мөрәҗәгать итү һәрвакыт актуаль булган. Әлеге мәкаләдә күтәрелгән җанны концептлаштыру темасы төрле структуралы рус, инглиз һәм төрки телләрдә аерым сүзләрнең этимологизациясе өлкәләрен колачлый. Генетик яктан төрле булуларына карамастан, аларның кайберләрендә тәңгәллекләр табарга мөмкин. Бу тикшеренүнең фәнни яңалыгы шунда ки, ул рус, инглиз һәм төрки телләрдәге *душа, soul* һәм *җан* концептларының мотивлаштыра торган билгеләрен чагыштыруда беренче тәҗрибә булып тора.

Әлеге тикшеренүдә түбәндәге чагыштырма-тарихи, тасвирлама, концептуаль методлар кулланылды. *Душа* (рус концепты репрезен-

таты) сүзенең этимологиясен ачыклау өчен ун этимологик, тарихи сүзлеккә һәм халык шәһәрләре сүзлегенә, *soul* сүзен тикшергәндә – сигез сүзлеккә, *җан* (төрки концепт репрезентанты) сүзен ачыклаганда – алты этимологик һәм тарихи сүзлеккә мөрәҗәгать иттек.

Лингвистик әдәбиятта бу мәкаләдә анализлана торган кайбер концептлар тикшерелгән хезмәтләр билгеләп үтелгән. *Душа* һәм *soul* концептлары структуралары М.В. Пименованың докторлык диссертациясендә һәм монографияләрендә чагыштырылган [Пименова, 1999; 2001; 2004]. Рус һәм әрмән дөнья тел картиналарында *душа* концептының чагыштырма анализы Н.К. Гаспарян тарафыннан ясалган [Гаспарян, 2017]. Рус лингвокультурасында *душа* концептын Е.А. Журавлева [Журавлева, 2007], инглиз, немец һәм рус дөнья фразеологик картинасында Г.И. Маринина [Маринина, с. 132–135] һ. б. тасвирлаган.

Куелган максатка ирешү өчен, төп ике бурычны хәл итәргә кирәк: 1) сүзләрнең – өйрәнелә торган концептлар репрезентантларының этимологиясе бирелгән этимологик, тарихи-этимологик һәм аңлатмалы сүзлекләрдә сүзлек мәкаләләрен анализларга; 2) табылган мәгълүматларны анализлау өчен алынган концептларның ачыкланган мотивлаштыра торган билгеләре буенча чагыштырырга.

Душа сүзенең этимологиясенә мөрәҗәгать итик. А.К. Шапошников билгеләп үткәнчә, *душа* сүзе «рус телендә XI–XVII гасырлардан» ук билгеле [Шапошников, с. 251]. *Душа* сүзенең гомумславян табигатенә М.Н. Свиридова, Г.П. Цыганенко, Н.М. Шанский сүзлекләре дә күрсәтә [Свиридова, с. 88; Цыганенко, с. 121; Шанский].

Күп кенә этимологик сүзлекләр *душа* сүзенең нигезен *дух* сүзенеке белән бәйлиләр, аларны уртак нигезле дип саныйлар [Горяев, с. 99; Преображенский, с. 204]. Г.А. Крылов *душа* сүзенең ясалышын болай аңлата: «Суффиксальное производное (суф. -j-) от той же основы, что и *духъ*: xj > ш» [Крылов, с. 123].

П.Я. Черных борынгы рус телендә *духъ* сүзенең «җан», «гакыл», «кәеф», «исеп кую», «җил», «парга әйләнү» кебек мәгънәләре булуга басым ясый [Черных, с. 276]. *Дух* сүзенең «душа» мәгънәсенә ия булуы турында А.К. Преображенский яза [Преображенский, с. 204].

Һәр сүзлек авторы *душа* сүзенең килеп чыгышын төрлечә аңлата. А.К. Шапошников аны праславян телендәге **душа*дан ясалган ди: «с суф. -йа от *духъ» [Шапошников, с. 251]. Г.А. Крылов түбәндәгечә ачыклык кертә: «Общеславянское слово, образованное от той же основы, что и *духь*» [Крылов, с. 123]. Г.П. Цыганенко гомумславян *душа* *j* алдындагы *х* > *ш* үзгәрешеннән соң үз чиратында һинд-европа телләрендәге *dhusi̯a «рух, сулыш» сүзеннән барлыкка килгән праславян *duxja «душа» сүзеннән килеп чыккан, дип билгели [Цыганенко, с. 121]. М.Н. Свиридова борынгы рус телендә *духъ* сүзенең «җан, акыл, җил» мәгънәләре булган, дип әйтә [Свиридова, с. 88]. Һинд-европа телләрендә махсус *dhousjā «һава, өрәкләр» сүзенең дә булуы фараз ителә [Шапошников, с. 251].

Душа сүзенең иң тулы этимологиясен О.Н. Трубачев редакциясендәге «Славян телләренең этимологик сүзлеге»ндә («Этимологический словарь славянских языков») табабыз: «кешенең психик дөньясы», «асылы, чын мәгънәсе» мәгънәләренә ия булган рус сүзе *душа dиša* сүзенә барып тоташа, диалекталь мәгънәләре: ‘күкрәк, күкрәк куышлыгы’ (пск., енис.), ‘йөрәк’ (петерб., смол.), ‘тән’ (смол.), ‘күбәләк, вак күбәләк’ (калуга); укр. *душа*ның өч мәгънәсе бар: «җан», «тамак төбендәге урын», «муендагы шеш» [Этимологический словарь славянских..., с. 164]. Н.М. Шанский болай дип өсти: «исконно *душа* «ямочка над грудной клеткой» (*у него за душой ничего нет*), ни души «никого», *обращение моя душенька* и т. д.» [Шанский]. Концепт репрезентантларының этимологик анализы мөһим закончалыкка күрсәтә: рус һәм төрки дөнья картиналарында тән метонимик рәвештә җан урнашкан урынга тәңгәлләшә.

Сүзләргә этимологик анализ ясаганда аларның мифологик компоненты зур роль уйный. Рус фольклорында *күбәләк* сүзе, «ата-баба җанының гәүдәләнеше» буларак, вак күбәләк турындагы күзаллауга бәйле; чаг.: яросл. *ду́шичка* – күбәләк, вак күбәләк. «Словарь русских народных говоров» хезмәтендә билгеләп үтелгәнчә, *душа́* ‘күбәләк’ (калуга), *ду́шечка* ‘шулай ук’ (яросл.)» [Словарь русских народных…, с. 283].

Инглиз концепты *soul* сүзнең – репрезентантның этимологиясе аспектында рус концепты *душа*дан шактый аерыла. *Soul* сүзе этимологиясенең берничә варианты бар: *soul* сүзенең килеп чыгышы билгесез [Online Etymology…]. Этимологиянең тагын бер варианты: башта *soul* сүзе «диңгездән килгән яки диңгезнеке» дигәнне аңлаткан, чөнки ул туар алдыннан яки үлгәннән соң җан тукталган урын дип уйланылган. Башка вариант: протогерман *saiwaz (чаг. *see* «диңгез») сүзеннән: субварианты «күлдән», монда күл борынгы Төньяк Европада җаннар яши торган урын дип аңлатыла [Online Etymology…].

Soul сүзенең «үлгән кешенең җаны» дигән мәгънәсе борынгы инглиз телендә 971 елда ук теркәлгән. «Dictionary.com» сүзлеге *soul* сүзенең беренче мәртәбә тагын да иртәрәк – 900 елга кадәр язып алынганлыгын раслый [Dictionary.com].

Төрле сүзлекләрдә инглиз телендәге *soul* сүзенең этимологиясе охшаш. «Etymologeek.com» онлайн-сүзлегендә түбәндәге этимологиясе күрсәтелгән: «Английское слово *soul* “душа” происходит от протогерманского *saiwalō (душа, жизненная сила)» [Etymologeek.com]. Борынгы инглиз телендә (чама белән 450–1100 еллар) sāwl формасы кулланылган. Бу вакытта сүзнең дини һәм фольклористик мәгънәләре барлыкка килә: кешенең рухы яки асылы, гадәттә ул аның фикерләрен һәм шәхесен колачлый. Алар кеше үлгәннән соң да яшәвен дәвам итә, дигән фикер дә бар [шунда ук]. Синоним буларак, «кеше, индивидуум, кеше» мәгънәсендә *soul* сүзе XIV гасыр башы белән билгеләнә [Online Etymology…].

Сүзлекләрдә инглиз телендәге *soul* сүзенең тарихи тәңгәллекләре күрсәтелә: борынгы ингл. *saiwol «кешенең рухи һәм эмоциональ өлеше, җанлы яшәү; тормыш, тере зат» протогерман телендәге *saiwalō сүзеннән (шулай ук түбәндәгеләр чыганак булып тора: борынгы саксон sēola, борынгы скандинав sāla, sāl, борынгы фриз sēle, урта голланд siele, голланд ziel, борынгы югары немец sēula, немец Seele, гот saiwala) [Chamber's Etymological…, p. 481; Collins English…; Collins Concise…; Online Etymology…; Partridge, p. 3139–3140], иске инглиз sāwl, sāwol [26].

М.М. Маковский, җанның локальләшүенә мөнәсәбәтле, «Инглиз теленең тарихи-этимологик сүзлегендә» («Историко-этимологический словарь английского языка») болай дип яза: «Согласно широко распространенной мифопоэтической традиции, души умерших пребывают в деревьях и в горах, а также в море (или вообще в воде). Ср. англ. soul, нем. Seele "душа", но тох. A sul "гора". … С другой стороны, англ. soul "душа" соотносится с лат. *silva* "лес"; ср. также греч. *ξυλον* "дерево", но англ. soul "душа"» [Маковский, с. 343–344]. Инглиз дөнья тел картинасының үзенчәлеге шунда: җан-микрокосмос – Галәм-макрокосмос, герман телләрендә кояш белән ассоциацияләнә: «С англ. soul "душа" следует сопоставить еще следующие слова: литовск. pa-saulis "Вселенная"; гот. sauil "солнце"; и.-е. *sul- "жидкость" (души умерших пребывают в море, в реке: ср. др.-сев. siolo þ "море"» [Маковский, с. 344].

Төрки дөнья тел картинасына мөрәҗәгать итик. Төрки телләр сүзлекләрендә *җан* сүзенең этимологиясе һәрвакытта да аңлаешлы түгел. К. Сейдакматов «Кыргыз тилинин кыскача этимологиялык сөздүгү»ндә («Краткий этимологический словарь кыргызского языка») турыдан-туры *җан* сүзенең Иран тамырларына күрсәтә [Сейдакматов, с. 88].

В.С. Расторгуева һәм Дж.И. Эдельман «Иран телләренең этимологик сүзлеге»ндә *an* сүзе гомумарий телендәге «суларга, өрергә» сүзенә барып тоташа, дип язалар [Расторгуева, Эдельман, с. 153–154]. Бу сүз «суларга» (*ániti*) мәгънәсендәге борынгы һинд телендәге *an* белән охшаш [шунда ук]. Юлиус Покорный *an-* сүзенең һинд-европа телләрендәге *an* «суларга, өрергә» фигыле белән бәйләнешен күрсәтә [Pokorny, s. 40–41]. *An* тамыры латинча *animus* «җан», «рух», *anima* «исеп кую, сулыш, рух», тохарча *Banäsk* «суларга» сүзләрендә очрый. Башка телләрдәге җанны белдергән сүзләр һава хәрәкәте мәгънәсенә туры килә: «эвенк, elbu, olbu-n 'душа умершего; тень', засвидетельствованное только в западных диалектах эвенкийского; скорее всего, это слово … заимствовано из кет. ul-bef' / ut-vef "вихрь; душа, тень" (букв, "вихрь" + "ветер")» [Дыбо, с. 207].

«Древнетюркский словарь» хезмәтендә беренчел jandī «ут янды» фигыле китерелеп, *jan* сүзен «янарга» мәгънәсе бирелә [Древнетюркский словарь, с. 231]. Башка сүзлекләр дә шул ук этимологияне күрсәтә. *Йан* «янарга» сүзе үзбәк, кыргыз һәм

казакъ телләрендәге *жан*га туры килә [Этимологический словарь тюркских..., с. 112].

Җанның локальләшүе мәсьәләсендә төрки сүзлекләрдә берничә тәңгәллек билгеләнә. А.В. Дыбо түбәндәгеләрне ассызыклый: «кирг. курсак ‘брюхо, утроба, чрево’; метоним. «душа» (*курсагым ооруп турат* «мне (его, тебя и т. д.) [3, IX: 107]; «ПАлт. *ŏŕí ‘середина, внутренность, внутренности («внутренний» живот)’: ПМ *öre ‘внутренность; брюшная полость’: ср.-монг. ore ‘сердце’, ого ‘брюшная полость’, Houa-yi örö ‘брюшная полость’, письм.-монг. öri, örö, öri ‘внутренность; сердце; живот; аорта; брюшная полость’. Халха ör(n) ‘подложечная область; душа; центр’; Ордос. ör (о) ‘душа’. Бур. Üre ‘внутренняя часть, центр’. Калм. ör ‘ядро, центр; грудь, душа’. Баоань. огэ ‘желудок’. Могол. ourâ ‘сердце, душа’» [Дыбо, с. 107–108].

Алынган нәтиҗәләрне 1 нче таблицага төшерәбез. «+» тамгасы – мотивлаштыра торган билге булуны, « – » тамгасы аның булмавын аңлата.

1 нче таблица

Душа, soul һәм *җан* концептларының мотивлаштыра торган билгеләре

№№	Мотивлаштыра торган билгеләр	Душа	Soul	Җан
1.	‘күбәләк’	+	–	–
2.	‘корсак / карын / эч’	–	–	+
3.	‘суда’	–	+	–
4.	‘агачта’	–	+	–
5.	‘җил’	+	–	+
6.	‘өермә’	–	–	+
7.	‘һава’	+	–	–
8.	‘янарга’	–	–	+
9.	‘күкрәк’	–	–	+
10.	‘өрергә’	–	–	+
11.	‘рух’	+	–	–
12.	‘сулыш’	+	–	–
13.	‘суларга’	–	–	+
14.	‘ашказаны’	–	–	+
15.	‘тормыш өчен кирәкле’	–	+	–
16.	‘вак күбәләк’	+	–	–

17.	‘өрәкләр’	+	–	–
18.	‘гакыл’	+	–	–
19.	‘диңгездән’	–	+	–
20.	‘күлдән’	–	+	–
21.	‘күкрәк асты’	–	–	+
22.	‘-ныкы булу’	–	+	–
23.	‘килгән’	–	+	–
24.	‘йөрәк’	–	–	+
25.	‘көч’	–	+	–
26.	‘кояш’	–	+	–
27.	‘күләгә’	–	–	+
28.	‘күкрәк читлеге өстендәге чокырчык’	+	–	–

Рус дөнья тел картинасында *душа* концепты структурасында түбәндәге тугыз мотивлаштыра торган билге ачыкланган: ‘күбәләк’ ‘җил’, ‘һава’, ‘рух’, ‘сулыш’, ‘вак күбәләк’, ‘өрәкләр’, ‘гакыл’, ‘күкрәк читлеге өстендәге чокырчык’.

Инглиз дөнья тел картинасында *soul* концептында түбәндәге тугыз мотивлаштыра торган билге табылган: ‘суда’, ‘агачта’, ‘тормыш өчен кирәкле’, ‘диңгездән’, ‘күлдән’, ‘кемнекедер булу’, ‘килгән’, ‘көч’, ‘кояш’.

Төрки дөнья тел картинасында *җан* концептының түбәндәге унбер мотивлаштыручы билгесе бар: ‘корсак/ карын/ эч’, ‘җил’, ‘өермә’, ‘янарга’, ‘күкрәк’, ‘өрергә’, ‘суларга’, ‘ашказаны’, ‘күкрәк асты’, ‘йөрәк’, ‘күләгә’.

Рус дөнья тел картинасында *душа* һәм *дух* концептлары изомотивлашкан булып торалар. Бу концептлар бер тамырлы лексемалар белән вербальләшәләр.

Рус һәм төрки дөнья тел картиналарында ‘җил’ мотивлаштыра торган билгесе уртак. *Душа* концептының – ‘сулыш’ һәм ‘күкрәк читлеге өстендәге чокырчык’, *җан* концептының ‘суларга’, ‘күкрәк’ кебек мотивлаштыра торган билгеләре үзара яраша. *Soul* һәм *җан* концептлары арасында үзара бәйләнеш күзәтелә: аларның ‘кояш’ һәм ‘янарга’ кебек мотивлаштыра торган билгеләре охшаш була.

Җанның стихияләр белән бәйләнеше игътибарны үзенә җәлеп итә: рус дөнья тел картинасында *душа* белән – һава (‘җил’, ‘һава’, ‘рух’, ‘сулыш’), инглизнекендә *soul* белән – су (‘суда’, ‘диңгездән’, ‘күлдән’ һәм ут (‘кояш’), төркинекендә *җан* белән – һава (‘җил’, ‘өермә’, ‘өрергә’, ‘суларга’) һәм ут (‘янарга’) ассоциацияләнә.

Әдәбият

Гаспарян Н.К. Концепт «Душа» в сопоставительном аспекте: русская и армянская картины мира // Слово.ру: Балтийский акцент. 2017. Т. 8. № 1. С. 84–91.

Горяев Н.В. Сравнительный этимологический словарь русского языка. Тифлис: Тип. Канцелярии главнонач. гражд. ч. на Кавказе, 1896. 558 с.

Древнетюркский словарь / ред.: В.М. Наделяев, Д.М. Насилов, Э.Р. Тенишев, А.М. Щербак. Л.: Наука, Ленинград. отд-ние, 1969. 676 с.

Дыбо А.В. Этимологический словарь тюркских языков. Этимологический словарь базисной лексики тюркских языков. Астана: ТОО «Prosper Print», 2013. Т. IX. 616 с.

Журавлева Е.А. Концепт «Душа» в русском национальном самосознании // Актуальные вопросы современной филологии и журналистики. 2007. № 3. С. 107–113.

Крылов Г.А. Этимологический словарь русского языка. СПб.: ООО «Полиграфуслуги», 2005. 428 с.

Маковский М.М. Историко-этимологический словарь английского языка. М.: Диалог, 1999. 416 с.

Маринина Г.И. Национально-культурная специфика реализации концепта «Душа» в английской, немецкой и русской фразеологической картине мира // Филологические науки. Вопросы теории и практики. 2017. № 10 (76). В 3-х ч. Ч. III. С. 132–135.

Пименова М.В. Этногерменевтика языковой наивной картины внутреннего мира человека: монография. Кемерово: Кузбассвузиздат; Landau: Verlag Empirische Pädagogik, 1999. 262 с. (Серия «Этнориторика и этногерменевтика». Вып. 5).

Пименова М.В. Концепты внутреннего мира (русско-английские соответствия): дис. … д-ра филол. наук. СПб., 2001. 497 с.

Пименова М.В. Душа и *дух*: особенности концептуализации: монография. Кемерово: ИПК «Графика», 2004. 386 с. (Серия «Концептуальные исследования». Вып. 3).

Преображенский А.Г. Этимологический словарь русского языка. М.: Тип. Г. Лисснера и Д. Совко, 1910–1914. Т. I.

Расторгуева В.С., Эдельман Дж.И. Этимологический словарь иранских языков. М.: Восточная литература, 2000. Т. I. 328 с.

Свиридова М.Н. Этимологический словарь современного русского языка. М.: Аделант, 2014. 511 с.

Сейдакматов К. Кыргыз тилинин кыскача этимологиялык сөздүгү (Краткий этимологический словарь кыргызского языка). Фрунзе: Илим басмасы, 1988. 331 с.

Словарь русских народных говоров / под ред. А.Е. Аникина. М.: Наука, 1972. Т. 8. 369 с.

Цыганенко Г.П. Этимологический словарь русского языка: Более 5000 слов. 2-е изд., перераб. и доп. Киев: Рад. шк., 1989. 510 с.

Черных П.Я. Историко-этимологический словарь современного русского языка: в 2 т. 3-е изд., стереотип. М.: Русский язык, 1999. Т. I.

Шанский Н.М. Школьный этимологический словарь русского языка. [Электронный ресурс]. URL: https://gufo.me/dict/shansky/%D0%B4%D1%83%D1%88%D0%B0 (дата обращения: 19.03.2023).

Шапошников А.К. Этимологический словарь современного русского языка: в 2 т. 2-е изд., стер. М.: ФЛИНТА, 2016. Т. I. 586 с.

Этимологический словарь славянских языков. Праславянский лексический фонд / под ред. О.Н. Трубачёва. М.: Наука, 1988. 232 с.

Этимологический словарь тюркских языков. Общетюркские и межтюркские основы на буквы «Ж,», «Ж» и «Й» / отв. ред. Л.С. Левитская. М.: Наука, 1989. Т. IV. 292 с.

Chamber`s Etymological Dictionary of the English language / Ed. J. Donald. London & Edinburg: W. & R. Chambers, 1874. 596 p. P. 481.

Collins English Dictionary. Copyright © HarperCollins Publishers. [Электронный ресурс]. URL: https://www.collinsdictionary.com/dictionary/english/soul (дата обращения: 19.03.2023).

Collins Concise English Dictionary © HarperCollins Publishers. [Электронный ресурс]. URL: https://www.wordreference.com/definition/soul (дата обращения: 19.03.2023).

Dictionary.com [Электронный ресурс]. URL: https://www.dictionary.com/browse/soul (дата обращения: 19.03.2023).

Etymologeek.com [Электронный ресурс]. URL: https://etymologeek.com/eng/soul/35205984 (дата обращения: 19.03.2023).

Online Etymology Dictionary [Электронный ресурс]. URL: https://www.etymonline.com/word/soul (дата обращения: 19.03.2023).

Partridge E. A Short Etymological Dictionary of the Modern English. London and New York: Taylor & Francis Group, 2006.

Pokorny J. Indogermanisches etymologisches Wörterbuch. Francke Verlag Bern und München, 1959. 348 s.

Пименова Марина Владимировна,
филология фәннәре докторы, профессор,
П.П. Семёнова – Тян-Шанский исемендәге
Халыкара гуманитар университет ректоры (Санкт-Петербург)